Janko Kos

POSKUS TIPOLOGIJE JUŽNOSLOVANSKIH KNJIŽEVNOSTI

Razprava nakazuje historično-tipološko sistematiko, ki naj omogoči raziskovanje južnoslovanskih literatur na podlagi njihovih evolucijskih in sistemskih podobnosti in razlik, izvirajočih iz etnično-jezikovne, geopolitične in socialno-kulturne sfere. Možnost takšnih raziskav je sondirana z nekaj primeri. Pokaže se, da pripadajo južnoslovanske književnosti na diahroni ravni, to je v vertikalnem preseku zgodovinskega poteka, trem različnim globalnim evolucijskim modelom, ki segajo v širše evropske regije. Ob vprašanjih, ki niso razložljiva z evolucijskimi modeli, je treba diahrono perspektivo korigirati s sinhrono; pri razlaganju analognih pojavov v književnostih, ki pripadajo različnim evolucijskim modelom, se je treba opreti na sistemske modele, ki so lahko v posameznih dobah različni. Šele v 19. stoletju se v teh književnostih uveljavi splošno evropski literarni sistem.

Nekaj metodoloških predpostavk

Izhodišče za tipologijo južnoslovanskih književnosti so lahko tale vprašanja: ali pripada slovenska književnost kot celota od svojih prvih začetkov do 20. stoletja istemu tipu kot hrvaška? Ali se ta ravna po istem evolucijskem modelu kot srbska? Ali se dajo v isto tipološko strukturo uvrstiti srbska, makedonska, bolgarska književnost ali pa se razvijajo po različnih modelih? Ta vprašanja se očitno nanašajo na diahrono tipologijo, ki je globalna v tem smislu, da vsako teh književnosti z vsemi njenimi razvojnimi stopnjami zajame v enovit evolucijski model.

Druga vrsta vprašanj je lahko tale: ali pripada slovenska književnost 19. stoletja, tj. v obdobju romantike, postromantike in t.i. realizma, istemu modelu kot slovenska književnost 16. in 17. stoletja? In če ne – ali je slovenska literatura 19. stoletja tipološko enaka sočasni hrvaški ali srbski ali bolgarski književnosti? Ali pokaže horizontalni presek skozi te književnosti model istega sistema ali pa gre za različne modele? Ta vprašanja se očitno gibljejo na ravni sinhrone tipologije, ki ima opravka s sočasnimi sistemi, njihovimi analogijami in divergencami. Oba vidika – diahroni in sinhroni, evolucijski in sistemski, vertikalni in horizontali – sta seveda različna, vendar se ravno s tem dopolnjujeta, verjetno tudi korigirata.

Ne gre torej za ahistorično tipologijo, ki naj bi južnoslovanske književnosti modelirala ciklično po bipolarnih stilnih tipih (v smislu Wölfflina, Stricha, Curtiusa, Čiževskega, Lotmana in drugih), pač pa za historično tipološko sistematiko, ki naj evolucijske in sistemske značilnosti teh literatur raziskuje v diahroni in sinhroni smeri, to pa seveda na podlagi podobnosti in razlik. Do teh pridemo s primerjavo, vendar seveda ne le južnoslovanskih literatur med sabo, ampak tudi s sosednimi in bolj oddaljenimi evropskimi književnostmi, ker je zelo verjetno, da se tipi, za katere gre, konstituirajo šele na ravni najširših mednarodnih primerjav. Do tega sklepa vodi tale premislek: razlogi za eventualne tipološke podobnosti ali pa različnosti južnoslovanskih literatur ne morejo biti zgolj etnično-jezikovni, ampak prav toliko in verjetno še bolj geopolitični in sociokulturni, ti pa seveda nujno presegajo prostor južnoslovanskih literatur in jih vključujejo v širša evropska ali celo zunajevropska razmerja. To hkrati pomeni, da tipološka problematika južnoslovanskih književnosti spada sicer v primerjalno jugoslavistiko, vendar jo nedvomno presega in terja širšo perspektivo primerjalne slovanske literarne zgodovine. Vendar tudi ta ne more pokriti vseh možnih primerjav – med drugim z madžarsko, romunsko, novogrško, albansko, baltskimi in drugimi književnostmi – zato je pravo območje teh raziskav najbrž obča primerjalna literarna veda ali komparativistika.

Nekaj tipoloških primerjav

Ker je pričujoči referat samo poskus tipološkega preučevanja južnoslovanskih književnosti, pravzaprav samo sondiranje terena za možnost takšnih raziskav, ne pretendira na nekakšno dokončno sistematiko, ampak želi problem ilustrirati z delnimi primeri, in sicer v obeh smereh – diahroni in sinhroni. Če pojmujemo slovensko, hrvaško, srbsko, črnogorsko, bosensko-muslimansko, makedonsko in bolgarsko literaturo kot globalne, kontinuirane in v sebi zaključene historične enote – kar je seveda lahko problem za diskusijo – se znajdemo na ravni diahrone tipologije z njenimi globalnimi evolucijskimi modeli, ki niso nič drugega kot vertikalni preseki skozi historični potek neke literature. Na tej ravni je seveda očitno, da južnoslovanske književnosti ne pripadajo istemu zgodovinskorazvojnemu tipu, ampak jih moramo zvesti na modele, ki so splošnoevropski oziroma takšni, da se pojavljajo v globalnih evropskih regijah. Če gledamo npr. na slovensko književnost kot na evolucijsko celoto, potem gre za model književnosti, ki od pokristjanjenja do 16. stoletja obstaja diskontinuirano v zelo redkih zapiskih molitev, verskih obrazcev in pesmi; v pravem pomenu jo začenja reformacijska cerkvena književnost 16. stoletja, nastala predvsem iz vplivov nemškega luteranstva, ta tradicija preide s 17. stoletjem v katoliško protireformacijsko in baročno književnost, okoli 1800 pa se preko vzorcev razsvetljenstva in romantike transformira v sekularizirano literaturo in se kot taka razvija do najnovejših obdobij. Gre za globalni tip, ki mu ne ustreza niti hrvaška in še manj seveda srbska ali bolgarska književnost. Pač pa je možna referenca na model, ki ga realizirajo slovaška, lužiškosrbska, litovska, letonska, estonska in finska književnost; med temi je slovaška atipična, ker je njen knjižni jezik do 19. stoletja staročeški; od teh književnosti se tipološko zdi slovenska literatura najbližja litovski. Ta globalno-tipološki pogled omogoča konstatacijo o nekaterih posebnostih slovenske književnosti – na primer, da je v primerjavi z drugimi istovrstnimi enotami razmeroma zgodaj in bolj kontinuirano prešla iz cerkvene književnosti v slovstvo čistega literarno-estetskega tipa. Razlogi za takšno komparativno prednost pred litovsko, estonsko ali finsko literaturo so seveda geopolitični in sociokulturni.

Hrvaška književnost se na ravni globalne diahronije gotovo bistveno razlikuje ne samo od slovenske, ampak tudi od srbske, bolgarske in makedonske. Njen evolucijski model spominja na razvojne posebnosti madžarske, češke in poljske književnosti, t.j. na tisto skupino srednjeevropskih literatur, ki imajo za sabo bolj ali manj kontinuiran potek od srednjeveških literarnih form prek humanizma, renesanse, reformacije, baroka do splošnoevropskih struj 18., 19. in 20. stoletja. Podobno kot slovaška v prejšnji skupini je tudi v tej češka v nekem smislu atipična, zaradi skoraj popolnega izpada humanizma in renesanse in s skromnim barokom, kar je posledica sociokulturnega sindroma po krizi češke zgodnje reformacije. Kljub temu gre v omenjenih književnostih verjetno za primerljiv evolucijski model. Ta se realizira na Hrvaškem z nekaj specifičnimi potezami. Komparativna prednost hrvaške literature v primerjavi z madžarsko in češko je za starejša obdobja očitna, tako da se s te strani bliža razvitosti poljske, vendar z očitnimi odstopanji v obdobju razsvetljenstva in romantike. Specifičnost hrvaškega literarnega razvoja v primerjavi s sorodnimi srednjeevropskimi modeli je ta, da njegova literarnosmerna obdobja niso samo členi kontinuiranega poteka, ampak obstajajo sukcesivno ali simultano v obliki različnih, regionalno in pokrajinsko diskontinuiranih literarnih plasti, ki so v tem smislu heterogene, kar pa se lahko pokaže šele na ravni sinhrone tipologije. Kolikor lahko hrvaško literaturo uvrščamo v krog istega diahronega mode-

la s poljsko, češko in madžarsko, je razlog za takšno tipološko pripadnost njena geopolitična situacija, tj. postavljenost v območje rimskokatoliške cerkvenopolitične dominacije oziroma večstoletna povezava z madžarsko-avstrijsko-češkimi in celo poljskimi političnimi teritoriji; prav toliko pa tudi sorodna sociokulturna podlaga – sem šteje vsekakor močna participacija plemstva v literarnem življenju, čeprav v primerjavi z madžarskim ali poljskim samo do začetka 19. stoletja, močan literarni latinizem itn.

Kar zadeva ostale južnoslovanske književnosti – predvsem srbsko, makedonsko in bolgarsko, medtem ko naj bo problem črnogorske in bosensko-muslimanske literature v tem referatu puščen ob strani – je na prvi pogled očitno, da je njegov temeljni evolucijski vzorec istoveten z diahronim tipom vzhodnoslovanskih oziroma – ker spadata v isti tip tudi romunska in novogrška književnost – vzhodnojužnoevropskih literatur, kar pomeni, da se uvrščajo mednje poleg večine balkanskih književnosti še staroruska oziroma književnosti, ki so se razvile iz njenih podlag. Glavna poteza tega modela je nedvomno ta, da se je razvil na podlagi bizantinske književnosti z njenim genološkim sestavom in iz ustreznih jezikov – srednjegrškega in starocerkvenoslovanskega; enotnost modela je določena z znanimi geopolitičnimi dejstvi – vse te literature so bile več stoletij vključene v sociokulturne okvire, ki jih je določala dominacija turških, tatarskih ali mongolskih imperijev; s tem povzročena literarnorazvojna retardacija je trajala vse do 18. stoletja ali še dlje, do prehoda v evropske literarne sisteme prek zahodnoevropskih, srednjeevropskih in končno tudi ruskih vplivov. Seveda je znotraj skupnega modela vidna tudi različnost srbske, bolgarske in makedonske književnosti, in to predvsem v primerjavi z rusko literaturo. Njihova specifika je pač v zvezi z dejstvom, da se je izstop iz bizantinske tradicije dovršil v srbski literaturi pozneje kot v ruski; da je ta prehod bil v bolgarski literaturi še poznejši; da sta obe književnosti bili v 19. stoletju izpostavljeni močnim ruskim vplivom, da pa seveda niti srbska niti bolgarska književnost v 19. stoletju ni bila sociokulturno determinirana s plemiškimi sloji, kar je razlog za omejenost tega vpliva in za specifičnost teh literatur v primerjavi z rusko. Makedonska književnost ima v tem okviru poseben položaj kot primer geopolitično in sociokulturno retardiranega razvoja, kar jo znotraj istega tipološkega modela približuje drugim primerom literarnorazvojne diskontinuitete, kot jo pozna ukrajinska in še bolj beloruska literatura.

Na diahroni ravni se torej poskus tipološkega opredeljevanja južnoslovanskih književnosti izteka v shemo treh temeljnih evolucijskih modelov, ki presegajo južnoslovansko območje in se situirajo v širše evropske regije – prvi se razprostira v ozkem pasu ob vzhodnem robu nemškega in švedskega jezikovno-kulturnega ozemlja, od slovenskih dežel do vzhodnobaltskih, drugi zavzema osrednji geopolitični prostor med spodnjim Baltikom in Jadranom, tretji se širi čez Balkan proti severovzhodu v območja vzhodnoslovanskih jezikov in kultur, zajema pa tudi romunsko in novogrško območje. Kljub razvojnim razlikam je skupna točka vseh treh tipov literarnega razvoja prav gotovo ta, da proti koncu 18. ali pa šele v 19. stoletju iz svoje specifične tradicije preidejo v splošnoevropski literarni sistem, kot ga v te literature preneseta razsvetljenstvo in zatem romantika; seveda ta prehod ni značilen samo za južnoslovanske literature, ampak še za vse druge – madžarsko, novogrško, romunsko, albansko itd. Različnost južnoslovanskih književnosti po letu 1800 je v zvezi s tem, kdaj se realizira ta prehod in iz kakšne tipološke podlage se vključuje vanj slovenska ali srbska, iz kakšne pa hrvaška, bolgarska ali makedonska književnost. Ta podlaga je seveda v vsaki nekoliko drugačna.

Na tej ravni se začenjajo odpirati vprašanja, ki ne sodijo več v okvir diahronega tipološkega modela, ampak terjajo sinhrono perspektivo oziroma primerjavo sinhronih sistemskih modelov. Ali ostaja za novejša obdobja južnoslovanskih književnosti odločilen evolucijski model, ki mu globalno pripadajo, ali pa so močnejše zakonitosti sinhronih modelov, ki se s to evolucijo križajo, jo spreminjajo in celo bistveno transformirajo? Konkretneje – ali se dajo očitne razlike in podobnosti med slovensko, hrvaško, srbsko ali bolgarsko "moderno" razložiti z delovanjem mehanizmov, ki izhajajo iz specifične tipološke tradicije vsake od njih? Ali je potrebno hrvaško moderno vzporejati predvsem s češko, madžarsko in poljsko ali pa je za njeno specifičnost pomembnejša sinhronija, ki jo povezuje s slovensko ali srbsko? Ali kaže srbski realizem 19. stoletja večjo paralelnost z bolgarskim in prek tega z ruskim ali pa so za njegovo specifiko odločilnejše podobnosti s slovenskim in hrvaškim? Za tematizacijo teh vprašanj je potrebno upoštevati, da poteka razvoj južnoslovanskih literatur od srede 19. stoletja v usklajevanju s splošnim evropskim literarnim sistemom in da se s tem usklajevanjem realizira postopno zbliževanje teh literatur prek razlik, določenih z njihovo tipološko-diahrono tradicijo. V tej smeri so gotovo učinkovali ne samo evropski literarni vplivi, ampak tudi medsebojni vplivi južnoslovanskih literatur ali celo osebne konvergence – Vrazova med slovensko in hrvaško, Karavelova med srbsko in bolgarsko. S tega stališča je treba razlagati pojave, ki niso razložljivi z globalnimi evolucijskimi modeli, saj se z njimi križajo. Primer za to je formiranje srbskega, češkega in zatem slovaškega nadrealizma med obema vojnama pod vplivom frančoske avantgarde in na drugi strani paralelno nastajanje slovenskega, hrvaškega in bolgarskega ekspresionizma, kar je v očitnem nasprotju z evolucijskimi modeli, iz katerih se je realizirala ta ali ona literatura. Seveda pa ostaja še zmeraj odprto vprašanje, ali morda srbski nadrealizem v primerjavi s češkim oziroma slovenski ekspresionizem v primerjavi s hrvaškim ne izkazujeta posebnosti, ki so vendarle še v skrivni historični odvisnosti od globalnih evolucijskih modelov, kot jih tipologija južnoslovanskih književnosti lahko začrta v diahroni perspektivi.

Vse to dokazuje, da je shematiko, dobljeno z diahrono tipologijo, potrebno korigirati s sinhrono perspektivo. To pa ne velja samo za novejša literarnorazvojna obdobja, ampak je potrebno sinhrone prereze nanesti tudi na starejše literarno razvojne plasti. Na primer: hrvaška srednjeveška književnost gotovo ni istovetna z modelom madžarskega ali poljskega srednjeveškega pismenstva, pač pa je veliko bolj primerljiva s srbsko, bolgarsko ali starorusko književnostjo srednjega veka, tako po cerkvenoslovanski jezikovni podlagi kot po genološkem sestavu in meniško-cerkveni provenienci. Toda to pomeni, da jo je na sinhroni ravni potrebno situirati v širši globalni prostor vzhodnokrščanskega literarnega kroga, ki ne pokriva samo vzhodnojužnoevropske literature, ampak ga je zaslediti onstran njenih meja vsaj delno v staročeški literaturi do 12. stoletja, predvsem pa že v sirski zgodnjega srednjega veka, nato v arabsko-krščanski od 9. stoletja naprej, pa tudi v koptski, etiopski, armenski in drugih literaturah obrobnih območij. Gre torej za široko razprostranjeno tipiko, ki se v različnih geopolitičnih območjih formira zmeraj drugače – na Hrvaškem je zaradi znanih geopolitičnih in sociokulturnih razlogov oslabljena, podobno kot na Češkem, toda ravno s tem je bila zmožna vključitve v srednjeevropski diahroni model. Spet drugače se sinhrone značilnosti pokažejo na primeru hrvaške renesančno-baročne književnosti 16. in 17. stoletja – brž ko jo izoliramo iz vertikalne diahronije in jo prenesemo na sinhrono raven, se izkaže, da spada v kompleks, ki se geopolitično in sociokulturno nanaša na sočasno itali-

jansko-beneško regijo. Zato je ta književnost po svojih tipoloških potezah primerljiva bolj z novogrško književnostjo na beneški Kreti v 17. stoletju kot s poljsko renesančno-baročno književnostjo 16. in 17. stoletja.

Po letu 1900, ko postanejo južnoslovanske književnosti del enovitega evropskega literarnega sistema, se njihove diahrone posebnosti izenačijo na skupni sistemski ravni, vendar ne samo med sabo, ampak v koordinaciji z drugimi, zlasti srednje-in vzhodnoevropskimi literarnimi kompleksi. Pogoj temu je seveda ta, da se diahroni evolucijski modeli, iz katerih so južnoslovanske književnosti nastale, nadomestijo z enotno, geopolitično in sociokulturno nanovo postavljeno konstelacijo, ki generira bolj ali manj enovit tip književnosti na splošnoevropski ravni. Kolikor pa te književnosti znotraj poenotenega literarnega prostora še zmeraj ohranjajo specifične poteze, prek katerih se na primer slovenska še zmeraj razločuje od hrvaške, ta od srbske, bolgarske in makedonske – moramo takšne včasih težko opazne razlike izvajati najbrž iz njihovega prvotnega evolucijskega modela, kot ga lahko shematično prikaže diahrona tipologija.

Razprava je bila pripravljena kot referat za znanstveno posvetovanje "Komparativno proučavanje jugoslavenskih/južnoslavenskih književnosti" na Zavodu za znanost o književnosti zagrebške filozofske fakultete v oktobru 1985.